तिलमाधव नारायण मन्दिरको साँस्कृतिक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत

नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व विषय स्नाकोत्तर

उपाधिको आंशिक आवश्यक्ता परिपूर्तिका निमित्त प्रस्तुत

शोधपत्र

प्रस्तोता

अजय घेमोसु

परिक्षा रोल नं. ०००० ६६००६

रजिष्ट्रेशन नं. ६-२-४०८-१३१-२०१२

नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व केन्द्रीय विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर

२०७८

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

नेपाली इतिहास, सँस्कृति तथा पुरातत्व

केन्द्रिय विभाग

शोधनिर्देशकको सिफारिस पत्र

श्री अजय घेमोसुले मेरो निर्देशनमा त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा समाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व विषयको स्नातकोत्तर उपाधिको आंशिक परिपुर्तिका निम्ति "**तिलमाधव .नारायण मन्दिरको साँस्कृतिक अध्ययन**" शीर्षकमा यो शोधपत्र तयार पार्नु भएको छ । म निजको कार्यबाट सन्तुष्ट छु । प्रस्तुत शोधपत्र आवश्यक परीक्षणका लागि सिफारिस गर्दछु ।

....

सन्ध्या खनाल

शोधनिर्देशक तथा सहप्राध्यापक

नेपाल इतिहास, सँस्कृति तथा पुरातत्व केन्द्रीय विभाग

त्रि.वि.वि. कीर्तिपुर

काठमाण्डौ

कृतज्ञता ज्ञापन

भक्तपुर जिल्ला भक्तपुर नगरपालिका क्षेत्र नेपाली इतिहास, सँस्कृति तथा पुरातत्वको एउटा वृहत भण्डार हो । यसले विश्वको सम्पुर्ण सभ्यताहरुको इतिहास, धर्म, कला, वास्तुकला एवम् पुरातत्व जस्ता विबिध पक्षहरुलाइ समेटेको छ । भक्तपुर नगरपालिकामा विश्वसम्पदा सुचीमा सूचीकृत दरवार क्षेत्र अन्तर्गत पाँच तल्ले मन्दिर परिसरमा अवस्थित यस तिलमाधव नारायण मन्दिरको साँस्कृतिक अध्ययन भन्नु भक्तपुरकै एउटा सूक्ष्म अध्ययन हो । तसर्थ यस विषयवस्तु भित्रको नेपाली इतिहास, धर्म, कला, र सँस्कृतिका विविध पक्षहरुको अध्ययन र अनुसन्धान गर्न शोधकार्यका लागि यो विषय चयन गरिएको हो ।

यस शोधपत्रको तयारीका क्रममा सम्बन्धित क्षेत्रका विभिन्न विद्वानहरुका लेख, रचना, र ग्रन्थहरुप्रति कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु । यस शोधपत्रको तयारीको सिलसिलामा आफ्नो संकलनमा रहेका सम्बन्धित पुस्तकहरु उपलब्ध गराइ आफ्नो अमूल्य समयमा निरन्तर आवस्यक सहयोग प्रदान गर्नुहुने मेरा आदरणीय गुरु त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली इतिहास, सँस्कृति तथा पुरातत्व केन्द्रिय शिक्षण विभागको सहप्राध्यापक सन्ध्या खनालज्यु प्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

शोधपत्रको विषयगत चयन र लेखनको क्रममा बारम्बार सुझाव र हौसला दिनुहुने विभागीय प्रमुख आदरणीय गुरु प्रा. डा. मदन कुमार रिमालज्यु प्रति कृतज्ञता प्रकट गर्दछु । यसका साथै विषयगत कुरामा उचित सल्लाह र प्रोत्साहन दिएर सहयोग गर्नुहुने गुरुवरहरु डा. महेश आचार्य, डा. तिना मानन्धर, डा. माला मल्ल, निर्मला पोखरेल, पशुपति न्यौपाने प्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु ।

शोधपत्र लेख्ने क्रममा विभिन्न जानकारी प्रदान गर्नुहुने स्थानीय सीताराम तमखु, शिवभक्त खयरगोली, अष्टनारायण घेमसुज्युहरुमा पनि कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु । तिलमाधव नारायण मन्दिरको बारेमा थप जानकारी दिनुहुने पुजारी राजोपाध्यय लगायत सम्वन्धित सबैलाइ धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

अजय घेमोसु

नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व

केन्द्रय विभाग त्रि. वि. कीर्तिपुर,

काठमाण्डौ

बिषय-सूची

क. कृतज्ञता ज्ञापन

ख. विषय सूची

क्र. सं. पृष्ठ

पहिलो अनुच्छेद

अनुसन्धान परिचय

१.१ पृष्ठभूमि १

१.२ समस्या कथन १

१.३ शोधको उद्देश्य २

१.४ शोधको महत्व २

१.५ शोधको सीमा २

१.६ शोध विधि २

१. ६. १ प्राथमिक स्रोत ३

१. ६. २ द्वितीय स्रोत ३

१.७ शोधढाँचा ३

१.८ पुर्व कार्य समीक्षा ३

१.९ शोधप्रवन्धको संरचना ५

दोस्रो अनुच्छेद

२.१ भक्तपुरको परिचय ६

२.२ नेपालमा वैष्णव धर्म ७

२.२.१ वैष्णव धर्मको ऐतिहासिक तथा पुरातात्विक महत्व ११

२.३ भक्तपुरमा वैष्णव धर्म र त्यससँग सम्बन्धित स्मारकहरु १२

२.४ तिलमाधव नारायण मन्दिरको परिचय १२

२.५ मूर्त र अमूर्त सम्पदा १२

तेस्रो अनुच्छेद

तिलमाधव नारायण मन्दिरको मूर्त सम्पदा

३.१ तिलमाधव नारायण मन्दिरको वास्तुकलाको अध्ययन १४

३.१.२ मन्दिरको पेटी १६

३.१.३ प्रदक्षिणा पथ १६

३.१.४ ढोका १७

३.१.५ दलिन १७

३.१.६ तोरण १७

३.१.७ गर्भगृह १८

३.१.८ टुँडाल २०

३.१.९ झ्याल २१

३.१.१० मन्दिरको छाना २१

३.१.११ गजुर २२

३.२ तिलमाधव नारायण मन्दिर प्राङ्गणमा भएका कला तथा वास्तुकलाहरु २२

३.२.१ गरुड २२

३.२.२ भूमण्डल २३

३.२.३ डबली र त्यसका मूर्तिहरु २५

३.२.४ मन्दिरको उत्तरी भित्ताका मूर्तिहरु २५

३.२.५ मन्दिरको ईशाण कोणमा अवस्थित नवग्रहसहितको सूर्यको देवल २५

३.२.६ मूलमन्दिरको पश्चिमतर्फका कलाकृतिहरु २६

३.२.७ मूलमन्दिरको पश्चिमतर्फको सत्तल २६

३.२.८ तिलमाधव नारायण मन्दिरको वायव्यकोणकमा रहेको शिव मन्दिर २७

३.२.९ तिलमाधव नारायण मन्दिरको नैऋत्यकोणकमा रहेका कलाकृतिहरु २७

चौठो अनुच्छेद

तिलमाधव नारायण मन्दिरको अमूर्त सँस्कृति

४.१ तिलमाधव नारायण मन्दिरमा गरिने धार्मिक, सामाजिक र साँस्कृतिक क्रियाकलापहरु २८

४.२ धार्मिक क्रियाकलापहरु ३१

४.२.१ नित्य पूजा ३१

४.२.२ साँझको आरती ३२

४.२.३ पर्वपूजा ३२

४.३ तिलमाधव नारायणलाई प्रमुख मानेर गरिने पर्वपूजा ३२

४.३.१ ज्येष्ठ शुक्ल षष्ठि (सिठि नःखा) ३२

४.३.२ हरिबोद्धिनी एकादशि ३२

४.३.३ कार्तिक शुक्ल पूर्णिमामा हुने पर्वपूजा (सकिमां पुन्हि) ३३

४.३.४ मकर संक्रान्तिमा हुने पर्वपूजा (घ्यचाकु संक्रान्ति) ३३

४.४ भजन गुठिहरु ३४

४.५ मन्दिर प्राङ्गणमा भएका अन्य दवी देवताका लागि गरिने पर्वपूजा ३५

४.५.१ कृष्ण जन्माष्टमी पर्व ३५

४.५.२ कृष्णको खटजात्रा ३५

४.६ माधवनारायण ब्रत ३६

४.७ टुँडालको काष्ठ कलाकारितायुक्त कामकला ३६

अध्याय छ

६.१ सारसंक्षेप ३८

६.२ सुझावहरु ३८

६.२ निष्कर्ष ३९

परिशिष्ट

चित्रफलक

सन्दर्भग्रन्थ सूची